

ІСТОРИК ТА ІСТОРІЯ: МІСЯ Й СУСПІЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВЧЕНОГО

УДК 930:321.01:316.3(477)

Валерій СМОЛІЙ

ІСТОРИК, ВЛАДА, СУСПІЛЬСТВО

Узагальнено взаємовідносини вченого з суспільним середовищем та владою. Стверджено, що сучасним історикам належить важлива й відповідальна місія окреслення контури минулого й сучасного України як розвинутої та достойної європейської держави, самостійного політичного гравця на міжнародній арені, рівного серед рівних суб'єкта геополітики.

Ключові слова: історія, особистість, суспільство, влада, громадянська відповідальність.

Історична людина завжди намагалася зафіксувати та відтворити досвід минувшини. Власне, від первісних часів походять традиції словесних переказів про минуле, які в міфологічній і легендарній формі передавали з одного покоління до іншого. Та змінювалися часи – із більш довершеною суспільною організацією функцію фіксації та кодифікації людського досвіду перебрала на себе письмова традиція, з якої виокремилася традиція історіописання.

Про її значення й місце у житті кожного суспільства тривають нескінченні фахові (і не дуже!) суперечки. Проте реальне усвідомлення історіописання як культурного й духовного феномена в суспільному житті зазвичай відбувається лише з висоти історичного часу. Скажімо, ми всі з дитячих років знаємо про стародавню Елладу, яка вважається фундатором європейської цивілізації, та її “батька історії” (принаймні її західної, окцидентальної традиції) Геродота. Натомість про стародавню Фінікію у пам'яті сучасників виринають лише окремі, невизначні згадки. Між тим історики тієї доби вважають, що за своїм розмахом – культурними, політичними, господарськими, технологічними й іншими досягненнями – історія Фінікії не поступалася минувшині давньої Греції! Та злий і підступний жарт із фінікійцями зіграла їхня зародкова письмова традиція. Відтак, давня Греція назавжди посіла місце на культурній мапі людства, а тогочасна Фінікія з її легендарними мореплавцями-купцями, майстерними архітекторами, талановитими митцями, вигадливими й довершеними ремісниками й досі залишається оповитою мороком часів, такою собі *terra incognita*. Її історію буквально по крихтах збирають / вишукують / конструюють уже кілька сотень років покоління істориків, археологів, лінгвістів, текстологів.

Традицію історіописання за різних часів представляла ціла галерея діячів – писці, жерці, хроністи, монахи-літописці, відлюдники-переписувачі, мандрівні мужі, антиквари, ерудити, придворні історіографи, мислителі нового часу, поважні члени університетських корпорацій, любителі-аматори, незалежні дослідники, академічні вчені й низка інших. Усі вони століттями прокладали шлях до перетворення Клію від

служительки мистецтва до вчительки життя, від хранительниці фактів до порадиці прагматичного розуму, від філософської візіонерки до науки про історичну людину.

У такому багатовіковому горнілі думки, що неодмінно конфронтувала з реаліями історичного буття, й народився фах історика-інтелектуала. Та тернистий шлях будь-якого вченого на ниві своєї науки теренами Кліо лише помножувався на ті складні світоглядні й культурні колізії, які завжди розгорталися навколо вічного питання: як влада і як суспільство хочуть / прагнуть бачити свою минувшину? Писар і фараон, літописець і князь, історіограф і самодержець, професор й імперська наука, інтелектуал і прес партійної ідеології, гуманітарій і дика пострадянська ринкова стихія – тільки принагідний перелік тих незчисленних драматичних і трагічних сюжетів з історії нашого фаху, які послужливо підказує пам'ять.

Хтось іронічно, а то й саркастично зауважить, що фах історика завжди обслуговує / обслуговував запити “згори”. Та іронія полягає в тому, що історик за-вше опинявся (й опиняється) на перехресті запитів “згори” і “знизу”, які не тільки змагалися, а часто-густо доповнювали один одного або рухалися паралельними потоками. Тому відповідь на, здавалося б, дуже просте й очевидне питання, яке апріорі нав'язує нам чорно-білу картинку у вигляді формальних означень “так” або “ні”, продукує натомість напрочуд складну палітру потреб, зацікавлень, мотивів, вимог, можливостей, устремлінь, прагнень.

З такої перспективи історик і влада – це не тільки цікавий та завжди актуальний сюжет, а й складова професії усякого історика – від шкільного вчителя до академіка. Кожен із нашого покоління під час навчання, становлення й реалізації себе як фахівця-історика відчував на собі тиск влади: вишкіл вчителів, авторитет класиків, вплив офіційної ідеології та політичної кон'юнктури, втручання керівництва, директиви та рекомендації партійно-державних структур і навчальних установ.

Історик і влада – такий собі дволикий, точніше, багатоликий Янус, оскільки вони не можуть існувати окремо, ізольовано, самостійно, не впливаючи один на одного. Влада (державна, ідеологічна, політична) завжди володіла монополією на історію. Вона була замовником історичних праць, створювала посади, штат офіційних історіографів задля легітимації свого існування (сакралізації самого інституту влади, свого звеличення, поклоніння з боку підданих, популяризації власних дій серед широких мас).

У взаєминах з істориками влада використовувала різні стратегії – батога та пряника у безлічі форм і проєкцій. З одного боку, це ідейний та адміністративний тиск, репресії й страти тих, хто не приймав її вимог, настанов та правил гри. З іншого боку, у зв'язці історик-влада не остання роль належить самому вченому. Адже влада не може існувати без історика, літописця, фахового експерта і водночас тлумача й коментатора її дій, звершень, планів і намірів.

Невеликий приклад. ... XIX ст. – вік націй і національних держав, століття поступу й “великого Буму”. Тодішній освіченій людині видавалося, що можливості суспільства є майже безмежними, а майбутнє вимальовувалося / сприймалося переважно в оптимістичному дусі. XIX ст. – вік успішних національних проєктів, який увінчався об'єднаною Німеччиною та об'єднаною Італією, які кардинально змінили обриси політичної Європи. Та, як не дивно, ці державно-політичні проєкти, що раптово вразили тодішніх сучасників, були за десятиліття до того “виписані” істориками у численних

студіях і багатотомних компендіумах зі світової історії, що стали своєрідною “історіографічною експансією” національних проєктів на поле європейської культури.

Тож історик у владі – це апріорі політична фігура, яка може корегувати й навіть спрямовувати дії влади. Згадаємо, приміром, яку роль відіграв вчасно поданий і підібраний фахівцем історичний документ за поділів Польщі і в долі частини українських територій, які ввійшли до складу імперії Габсбургів. Як це не парадоксально звучить, історик є важливим суб’єктом влади. До його компетенції належить створення політичних програм, обґрунтування геополітичного курсу країни й історичних засад культурної політики. Втім, позиція історика може бути й діаметрально протилежною: як інтелектуал він може перебувати в опозиції до будь-якої влади чи політичного режиму.

У світлі історії науки унікальним є феномен радянської історичної науки з її тотальною індоктринацією, яка підлаштовувалася під великі й спотворені форми, продюковані тоталітарним режимом. Наука, як відомо, – це насамперед культурна традиція, що формується віками, численними поколіннями фахівців-учених.

Натомість радянська історична наука – це своєрідний унікальний соціальний експеримент, вислідом якого стала штучно та гвалтовно перервана академічна традиція. На принципово нових засадах було утворено нову структуру науки зі своїми інституціями, ідеологією, кадрами, відповідними ритуалами, нормами наукового життя.

Спроектвана й цілеспрямована радянська модель науки згодом набула репресивного характеру. Це означало, що вона постійно перебувала під тиском партійно-державного апарату, була ідеологічно регламентована та ідейно уніфікована. Її поступ визначали партійні директиви та вказівки партійних чиновників, які частогусто не мали історичної освіти й відповідної фахової підготовки. Такий всеохопний тиск психологічно калічив і травмував науковців-інтелектуалів, які змушені були писати, переписувати, переробляти нескінченні версії “колективних” сурогатів “республіканської історії” відповідно до злободенної політичної й ідеологічної кон’юнктури радянського режиму. Тому науковий процес на обширах радянської України інколи перетворювався, точніше, скидався на нескінченний біг по “зачарованому колу” з невідомою кількістю можливих “витків”.

Зрештою, деформація й викривлення наукових практик були доведені до неймовірної крайності, зокрема породжували масштабну та перманентну самоцензуру тодішніх науковців, яка примушувала їх зважувати на терезах ідеологічної доцільності майже кожен вираз, відсікати будь-яку авторську думку чи ідею, що мала бодай натяк на якийсь подвійний або прихований сенс.

Витвором радянської репресивної системи науки став особливий тип радянського історика. Головними його рисами були інтелектуальна пасивність, безініціативність, автоматизм мислення, гіпертрофована самоцензура, а для українського радянського історика – навіть подвійна або потрійна самоцензура. Теоретична думка зазвичай підмінялася ідеологічною витриманістю, обов’язковим цитуванням класиків марксизму-ленінізму та партійних директив. Водночас насаждалася колективістська свідомість, яка значною мірою нівелювала прикмети творчої індивідуальності й самостійності, а весь творчий пошук редукувався до архівної евристики та простого коментування джерел.

Суттєві зрушення відбулися за часів перебудови. Поступово зникла директивність в організації науки, налагоджувалися зв'язки з діаспорними істориками, і – найголовніше – відбувався притік нових ідей, думок, методів, що надавало історичну свободу вибору та дії у професійній сфері. Репресивна модель організації науки почала втрачати свою вагу.

У складних умовах кризи марксистської ідеології, теоретичної безпорадності, методологічного вакууму, стрімкого збільшення масивів інформації (відкритість архівів, публікація напівзабутої чи зовсім невідомої академічної спадщини вітчизняної науки, досягнення європейської та світової історичної думки), падіння “залізної завіси”, встановлення контактів із зарубіжними колегами-істориками – розпочалося формування нової демократичної моделі української історичної науки, а відтак і змін у стосунках історика з владою. Сучасними ознаками професії історика стають свобода думки, вільний вибір тематики та інструментарію дослідження, хоч справа з останніми видається не такою простою й банальною, як її змальовують експерти, віддалені від академічної спільноти.

У нинішню цифрову / віртуальну / он-лайнову добу, коли утаємниченість чи колишня інтимність творчої праці інтелектуала попередніх часів відходить на другий план, а, навпаки, часто така робота публічно афішується й підкреслюється (чи як кажуть піаритесь!) у мас-медіа, професію історика часом асоціюють із різновидом звичного спічрайтерства. Однак це спостереження є лише зовнішнім, навіяним, точніше, нав'язаним сучасними алгоритмами новітнього технологічного мислення й поширеними стереотипами менеджерських схем, які вороже й агресивно відкидають культурні й антропологічні підходи на суспільній ниві.

Щоправда, нині вільний у площині інтернету доступ до джерел, літератури, масивів інформації начебто вирівнює можливості професора та історика-початківця. Тому, здавалося б, наша сучасність принесла кардинальні новації у всі сфери, зокрема й у фах історика.

Втім, технологічні досягнення лише почасти полегшують працю сучасного історика чи вченого-гуманітарія, тим паче, що більшість із цих благ цивілізації малопрístupні, а то й зовсім недоступні для багатьох українських інтелектуалів. Та найголовніше те, що історія як наука залишається спертою головно на людський досвід і його антропологічні / культурологічні осягнення у найрізноманітніших виявах історичного буття. Цей досвід не відтвориш у жодній лабораторії, не прорахуєш у колонках цифр і статистичних показників за найвигадливішими формулами, не здобудеш механічним шляхом, послуговуючись найновішими технологічними засобами і т. п. Зрештою, всі вони й до сьогодні залишаються допоміжними / другорядними / периферійними у царстві Клію.

Отож, ключове питання фаху історика пов'язане із зануренням в іншу уявну історичну реальність, у якій розгорталася / відбувалося буття людини минулого. Не випадково у професійному середовищі істориків часто можна почути про свого колегу, що він “живе” у часи раннього середньовіччя, улюбленому XIX ст. або подумки блукає в просторі античності.

Водночас сучасна історична наука в умовах політичної нестабільності, гібридної війни, інформаційних атак і перманентних меморіальних війн стає майданчиком для співпраці історика і владних структур, інструментом визначення новітніх

стратегій державної політики пам'яті, політики знання тощо. Влада потребує знань і навичок історика з метою створення нової історичної ідеології, виховання патріотизму, вирішення болючих проблем радянського минулого (репресій, чисток, голодомору, воєнних втрат та прорахунків, переслідувань інакомислення часів “розвиненого соціалізму” чи т. зв. “застою”), а також і боротьби за “давню спадщину”.

Нині історики – активні учасники процесу “декомунізації” у сфері свідомості та суспільного життя, суб’єкти громадських і культурних ініціатив. Принциповим досягненням наших часів є те, що, співпрацюючи із владою, сучасний український історик не відчуває колишнього ідеологічного чи то адміністративного тиску з боку владних структур, а радше – відповідальність за свої дії і слова у такий непростий для країни час.

Показовим є той факт, що, на відміну від російських істориків, які здебільшого зосереджені на імперському й навіть тоталітарному минулому, з притаманною їм ностальгією за колишньою помпезною величчю, українські історики особливу увагу приділяють сучасному. Ідеться про погляд на давнину із сьогодення, що є підґрунтям для виваженого й обережного історичного оптимізму, а не навпаки – проєкції минулого на сучасність як основи неоімперських амбіцій та устремлень сучасної Росії.

Новітня історична доба драматично актуалізує / загострює пошуки щодо репрезентації нашого місця на культурній та інтелектуальній мапі світу. Переконали, що сучасним історикам належить важлива й відповідальна місія окреслити контури минулого й сучасного України як розвинутої та достойної європейської держави, самостійного політичного гравця на міжнародній арені, рівного серед рівних суб’єкта геополітики.

Valeriy Smoliy. Historian, authority, society

In this article the mutual relations between scientist, public environment and authority are generalized. It is affirmed that contemporary historians have important and responsible mission of contouring of the past and contemporaneity of Ukraine as developed and worthy European country, independent political gamer of international arena and equal among equal subjects of geopolitics.

Key words: history, personality, society, authority, civic responsibility.